

ДЖЕРЕЛА ПРО МОЩІ ТА ЇХНІ ЧАСТОЧКИ, ШАНОВАНІ У КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКІЙ УСПЕНСЬКІЙ ЛАВРІ ПОЗА ПЕЧЕРАМИ (кінець XVIII – перші десятиліття XX століття)

У кінці XVIII – перших десятиліттях XX ст. у Києво-Печерській Успенській лаврі мощі та їхні частини шанувували не лише в Ближніх і Дальніх печерах, а й в Успенському соборі (включно з нетлінним тілом іще не канонізованого на той час митрополита тобольського й сибірського Павла) та церквах Голосіївської й Китаївської пустиней, а також Микільського лікарняного монастиря¹. Взаємодії при цих реліквіях були складовою загальною комунікативного досвіду братії, який потребує дослідження.

Мета статті – визначити особливості інформаційного потенціалу джерел усіх доступних типів (відповідно до типології за способом кодування інформації²), що стосуються насамперед мощей та їхніх часточок, шанованих поза Ближніми й Дальніми печерами Київської Успенської лаври (печерські реліквії заслуговують на окрему увагу), і є цінними для вивчення соціальних взаємодій у чернечому середовищі наприкінці XVIII – у перші десятиліття XX ст.

Соціальні взаємодії розглядаються в одному з найширших значень – як «форма соціальних зв'язків, що складаються із соціальних дій, статусів, ролей, відносин і символів та реалізуються в обміні діяльністю, інформацією, досвідом, здібностями, вміннями, навичками, взаємному впливі людей, спільнот, причому дія одного суб'єкта є водночас і причиною, і наслідком дій інших учасників взаємодії»³.

Великий масив таких джерел зосереджений у ф. 128 (Києво-Печерська лавра) Центрального державного історичного архіву України в м. Києві

¹ Див., наприклад: *Краткое историческое описание Киево-Печерской лавры*. Киев 1795, с. 80–94; *Монастыри и церкви г. Киева* / упоряд. Л. И. Похилевич. Киев 1865, с. 5–10; Ф. Титов. *Путеводитель при обозрении святынь и достопримечательностей Киево-Печерской лавры и г. Киева*. Киев 1910, с. 33–43, 57, 67–84, 95.

² *Историчне джерелознавство: підруч. для студентів іст. спец. вищ. навч. закл.* / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. Київ 2002, с. 100–103.

³ И. Валиев. *Стереотипы социального взаимодействия*. Москва 2016, с. 160.

(ЦДІАК України). Важливе місце посідають матеріали фондів Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (НКПКЗ) із колекцій «Архів», «Фото» та «Метал» (частина з них стали експонатами Музею історії Києво-Печерської лаври), а також окремі пам'ятки, що належать нинішній Лаврі. Деякі принципово значущі справи відклалися у фондах 796 (Канцелярія Синоду) та 797 (Канцелярія обер-прокурора Синоду) Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі (РГИА). Архівні справи переважно мають дуже промовисті заголовки, що становлять окрему джерельну цінність.

Справи, створені в Духовному соборі Лаври, а також у Канцелярії Св. Синоду, в яких мовиться про окремі дари на мощі св. Михаїла в Успенському соборі, містять точно датовані листи, резолюції, розпорядження і дають змогу безпосередньо простежити, як щодо цих пожертв соборні старці спілкувалися з вкладниками й між собою, з іншими насельниками та сторонніми особами й установами, зокрема владними⁴. Повідомлення Духовного собору про перекладення мощей св. Михаїла, надруковане в «Киевских епархиальных ведомостях»⁵, додає інформації, суттєвої для оцінки публічності заходів при святинях, а також зусиль Лаври для того, аби досягти її (публічності) бажаного рівня.

Лист оберпрокурора Синоду О. Мусіна-Пушкіна до київського митрополита Самуїла (Миславського) із запитом про обставини віднайдення нетлінних решток св. Михаїла засвідчує сторонній інтерес радше не до самої реліквії, а до угодника, про якого в Синоду на 1795 р. не було «никакого свѣденія»⁶, і вказує, що таке зацікавлення стимулювала виставлена для відкритого шанування рака з мощами. Справа про огляд мощей св. Михаїла 1822 р., коли еклезіарх виявив брак частини пальця у святині⁷, інформує

⁴ Дело Духовного собора Киево-Печерской Успенской лавры о пожертвовании вдовой коллежского советника Ольгой Аксаковой кипарисной, обделанной серебром раки для мощей святителя Михаила, первого митрополита Киевского, 1876–1878 рр. // ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 2695; Дело по рапорту преосвященного Киевского о кипарисной обложенной серебром раке, пожертвованной Аксаковой для мощей святителя Михаила, почивающего в Лаврском Успенском храме, 25 мая 1877 – 12 октября 1877 г. // РГИА, ф. 796, оп. 158, II ст., III отд., ед. хр. 1703.

⁵ Духовный Собор Лавры... [сообщает о переложении 30 сентября мощей святителя Михаила, первого митрополита киевского, из старой в новую раку] // *Киевские епархиальные ведомости*, отдел оф. № 18 (16 сентября), 1877, с. 252.

⁶ Отпуск письма к синодальному члену, преосвященнейшему Самуилу митрополиту Киевскому о учинении справки, где и когда обретенны мощи святителя Михаила, первого митрополита Киевского, 13 мая 1795 г. // РГИА, ф. 797, оп. 1, д. 1372.

⁷ Рапорты еклезіарха Лавры об осмотре мощей Киевского митрополита Михаила, 1822 р. // ЦДІАК України, ф. 128, оп. 2 заг., спр. 80.

про організацію її зберігання в Успенському соборі, зокрема частоту огляду, опорядження, його підстави та долучених до цього осіб.

Про частини нетлінних останків (включно з мироточивими главами) повідомляють друкована схема релікварію в приділі св. ап. і св. Йоана Богослова з іменами святих, часточки мощей яких туди було вкладено⁸ (підказка для відвідувачів?), а також низка окремих архівних справ про влаштування та перевлаштування ємностей для часточок і дарів до них. У цих джерелах фіксували зовнішні чи внутрішні підстави початку згаданих заходів, коло ініціаторів, головних виконавців та часом інших учасників (наприклад, жертводавців), оплату й головні етапи робіт. Завдяки поступовому веденню, складові таких справ (рапорти і/або «прошення»), розпорядження, звіти тощо, які вже на кінець XVIII – початок XIX ст. набули усталеної структури та наповнювалися щоразу новим змістом під впливом індивідуальних особливостей автора) мають точні дати⁹, що істотно для аналізу інших, загальніших, джерел.

⁸ Список имен святых угодников Божиих, коих части чудотворных мощей обретаются в гробнице, установленной в правом крыле Киево-Печерской Великой церкви, в приделе святого Иоанна Богослова, к. XIX ст. // Фонди НКПІКЗ, КПЛ-А 1399.

⁹ Дело о починке серебряного оклада в раке святого князя Владимира и о сделании туда же серебряной чеканной иконы князя Владимира, 1823 р. // ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 1590; Дело о сделании раки для положения перста св. архидиакона Стефана, 1830 р. // Там само, спр. 1726; Дело о частице мощей св. великомученика Иоанна Сочавского, 1831 р. // Там само, спр. 1765; Дело о устроении неугасимой лампы пред гробницей св. первомученика архидиакона Стефана за присланные штабс-капитаншей Марией Волковой деньги, 1849–1851 рр. // Там само, спр. 2152; Дело о устроении к мощам св. равноапостольного князя Владимира их Императорскими Величествами Государем Наследником Цесаревичем и Великой Княгиней Марией Александровной серебряной вызолоченной лампы в возблагодарение Господа Бога за рождение сына Великого Князя Владимира Александровича, 1852 р. // Там само, спр. 2210; Дело о снятии серебряных окладов с икон, хранящихся без употребления в ризнице... и о устройстве передних серебряных накладок к ракам святых первомученика архидиакона Стефана и святых в Богословском приделе, 1852 р. // Там само, спр. 2214; Дело Духовного собора Киево-Печерской Успенской лавры о устроении ковчежца для частиц св. мощей в Китаевской пустыни, 1860–1861 рр. // Там само, спр. 2349; Дело Духовного собора Киево-Печерской лавры о пожертвовании в Лавру московским почетным гражданином Владимиром Власьевичем Щенковым серебряной раки для главы св. Владимира, благоверного князя, 1893 р. // Там само, спр. 2933; Дело Духовного Собора Киево-Печерской Успенской лавры о выдаче 10 частиц святых мощей преподобных Печерских Дальних пещер и вложении их в сооруженную начальником Китаевской пустыни игуменом Иоанникием на собственные средства гробницу для Святотроицкой церкви оной пустыни, 1898 р. // Там само, спр. 2989; Дело Духовного собора Киево-Печерской Успенской лавры об устройстве серебряной раки гробницы для частицы мощей св. первомуч. архидиакона Стефана, 1912–1913 рр. // Там само, оп. 1 благ.,

Звістку про покров для глави св. рівноап. Володимира митрополит Євгеній (Болховітінов) вирішив оприлюднити у другому виданні історичного опису Лаври¹⁰, завдяки чому додалося даних про те, які подробиці про взаємодії при святинях в обителі вважали доцільними для публічного розголошення.

Окрім писемних джерел, збереглися й зображальні – фото 1930-х рр., за котрими можемо оцінити стан збереженості релікваріїв для часточок мощей з Успенського собору¹¹ і навіть простежити сліди дотиків численних богомольців (завдяки фотографуванню великим планом) (*рис. 1*).

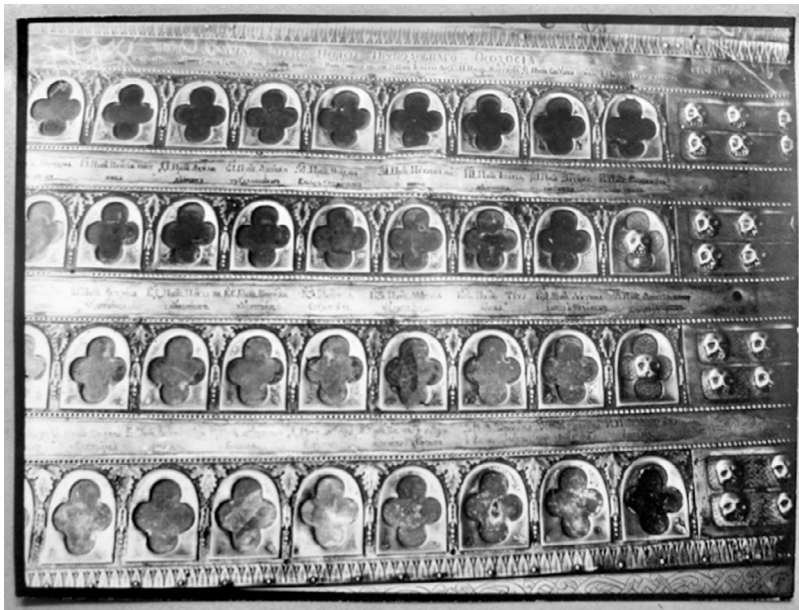

Рис. 1. Фрагмент кришки релікварію всіх Печерських святих в Успенському соборі, фото 1930-х рр.¹²

спр. 3368; Дело Духовного собора Киево-Печерской Успенской лавры о деньгах, пожертвованных для сооружения раки для частиц мощей Преподобных Печерских, 1913 р. // Там само, оп. 1 благ., спр. 3374.

¹⁰ Известие о высочайше пожалованном от его императорского величества государя императора Николая I золотом глазетовом с орлами и горностаевом покрове на честные мощи св. благоверного равноапостольного, великого князя Владимира Святославовича, почивающие в Киевопечерской лавре // Евгений (Болховитинов), митр. *Описание Киево-Печерской лавры с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов лавры и обеих пещер*, 2-ге, виправ. і допов. вид. Киев 1847, с. 330.

¹¹ Металлическая чеканная гробница, 1939 р. // Фонди НКПКС, КПЛ-Ф 10140; Гробница с мощами из Успенского собора Киево-Печерской лавры. Фрагмент экспозиции антирелигиозного музея // Там само, КПЛ-Ф 10181.

¹² Рака мощей, 1930-ті рр. // Фонди НКПКС, КПЛ-Ф 12413.

Важливу інформацію несуть накладна срібна пластина з раки для глави св. рівноап. Володимира (1892 р.)¹³, а також рака 1913 р. для перста св. пмч. архид. Стефана (передана до Успенського собору Лаври від НКПКЗ у 2013 р.¹⁴) з низкою зображень і написів¹⁵. Ці комплексні джерела допомагають охарактеризувати відкрите самостійне розміщення невеликої частини мощей. Розташування гробниці св. архид. Стефана в умовах, що нагадують початок ХХ ст., дає змогу з'ясувати ступінь читабельності тексту на раці. Зберігся й ковчег для часточок нетлінних останків усіх Печерських святих з Успенського храму (нині в церкві Усіх преподобних Печерських)¹⁶, який ми ретельно оглянули¹⁷ (як і вказану пластину та раку). Всі ці зображення та речі мають значення й для верифікації даних з описів святих.

Під час опрацювання численної документації (ділових листів, рапортів, «прошеній», розпоряджень, актів, запитів і довідок), присвяченої підготовці до канонізації Павла (Тобольського), а отже, насиченої насамперед відомостями про деталі його життя, а також про фіксацію та перевірку чудес за його молитвами¹⁸, до уваги взято перш за все згадки про перепланування

¹³ Пластина накладная серебряная от раки св. Владимира, Москва, 1892 г., 56 Ч 34 см // Фонди НКПКЗ, КПЛ-М 10551.

¹⁴ Сегодня в Лавру вернули раку с изображением первого со времен апостолов архидиакона – св. Стефана, 19 грудня 2013 // URL: <https://tinyurl.com/yardogkl>; Рака св. пмч. архид. Стефана в Успенському соборі Києво-Печерської Успенської лаври.

¹⁵ Рака св. пмч. архид. Стефана в Успенському соборі Києво-Печерської Успенської лаври.

¹⁶ Ковчег для часточок мощей усіх свв. прпп. Печерських з Успенського собору.

¹⁷ Гробница с мощами из Успенского собора Киево-Печерской лавры. Фрагмент экспозиции...

¹⁸ Дело Духовного собора Киево-Печерской Успенской лавры о чудесных исцелениях, полученных разными лицами по молитвенному ходатайству свят. Павла митр. Тобольского, нетленно почивающего в усыпальнице придела храма Великой церкви, 1868–1907 рр. // ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 благ., спр. 3305; О проведении подготовительных мероприятий к канонизации Тобольского митрополита Павла, 1911–1918 рр. // Там само, оп. 2 заг., спр. 448; О прославлении Павла Тобольского, 1913–1915 рр. // Фонди НКПКЗ, КПЛ-А 1154; Дело Духовного собора Киево-Печерской Успенской лавры о прославлении св. Павла, митрополита Тобольского и Сибирского, 1913 р. // Там само, оп. 1 благ., спр. 3376; Журнал собрания по вопросу о прославлении святителя Павла, митр. Тобольского и Сибирского, нетленно почивающего в Киево-Печерской лавре, 1913 р. // Там само, оп. 3 заг., спр. 683 (1913); Журнал № 2 собрания комиссии для исследования случаев чудотворений по молитвенному пред Богом предстоятельству свят. Павла, митр. Тобольского, 9 червня 1914 р. // Там само, спр. 689 (1914); Дело об исцелении от злокачественной опухоли на мизинце правой руки ефрейтора I роты 130 пехотного Херсонского полка Петра Петрова, по молитвам святителя Павла, 1914 р. // Фонди НКПКЗ, КПЛ-А 1132; Дело об исцелении от болезни кишок жены священника м. Телепино Чигиринского уезда, Киевской епархии Елены Татариновой,

у склепі та доступ туди, режим показу відкритого тіла святителя, активність відповідних гробових, взаємодію з жертводавцями (про що йдеться і в окремій справі¹⁹). Це уможливило порівняння з аналогічними ситуаціями при мощах угодників, уже визнаних Синодом.

Збереглися фото тіла Павла (Тобольського) великим планом іще до того, як втрачено волосся, вуса й бороду, та вже після музеєфікації Успенського собору²⁰. Ці кадри дають змогу встановити, чи переоблачали вла-

по молитвам святителя Павла, не оконч., 1914 р. // Там само, КПЛ-А 1133; Дело по заявлению священника Большой Жмеринки Подольской епархии Константина Годзяцкого о чудесном исцелении его от болезни удушья, по молитвам святителя Павла, 1915 р. // Фонди НКПКЗ, КПЛ-А 1134; Дело об исцелении от болезни всего организма, по молитвам святителя Павла Тобольского, мещанина и жителя г. Поречья Смоленской губ. Кирилла Савельевича Григорьева, 1914 р. // Фонди НКПКЗ, КПЛ-А 1135; Дело о бывшем видении святителя Павла Тобольского крестьянке деревни Буды Кошельской Рогачевского уезда Могилевской губ. Екатерине Лисейчиковой, не заверш., 1915 р. // Фонди НКПКЗ, КПЛ-А 1136; Дело Комиссии по исследованию случаев чудесного исцеления от каменно-желчной болезни дочери священника, просфорни церкви на станции Исиль-Куль Сибирской жел. дор. Параскевы Васильевны Ксенофоновой, 66 л., по молитвам святителя Павла Тобольского, 1915 р. // Фонди НКПКЗ, КПЛ-А 1144; Дело об исцелении от чахотки священника Димитрия Тихоновича в бытность послушником Лавры, по молитвам святителя Павла Тобольского, 1915 р. // Фонди НКПКЗ, КПЛ-А 1145; Дело об исцелении от болезни, по молитвам святителя Павла Тобольского, послушницы Киево-Флоровского монастыря Евфросинии Варениковой и проживающей в Киеве на Печерске Марии Петровны Кирилловой, 1915 р. // Фонди НКПКЗ, КПЛ-А 1150; Дело об исцелении от хронической малярии урядника станицы Пашновской Кубанской обл. Маркиана Палладиева Голуба, по молитвам святителя Павла Тобольского, 1914 р. // Фонди НКПКЗ, КПЛ-А 1152; Дело об исцелении, по молитвам святителя Павла Тобольского, дочери псаломщика с. Саражинец Бердичевского уезда Киевской епархии Владимира Коломацкого Анны от болезненного нароста на левой руке, 1915 р. // Фонди НКПКЗ, КПЛ-А 1153; Дело комиссии по исследованию случаев чудотворений, совершившихся по молитвенному предстательству пред Богом святителя Павла, митрополита Тобольского и Сибирского, нетленно почивающего в склепе Стефановского придела Великой церкви Киево-Печерской лавры, и по осмотру тела его, 1914 р. // Фонди НКПКЗ, КПЛ-А 1161; Дело об исцелении от болезни по молитвам святителя Павла Тобольского священника Тишковской церкви... Арсения Железниковича и других лиц, 1914–1916 рр. // Фонди НКПКЗ, КПЛ-А 1162.

¹⁹ Дело о пожертвовании потомственным почетным гражданином Стефаном Филиповичем и его женой Клавдией Ивановной Богомазовыми раки для мощей святителя Павла Тобольского, 1912 р. // ЦДАК України, ф. 128, оп. 1 благ., спр. 3369.

²⁰ Раскрытый гроб святителя Павла Тобольского // Фонди НКПКЗ, КПЛ-Ф 10138; КПЛ-Ф 10510; Мощи Митрофана в епископском облачении [але зображений Павло Тобольський] // Там само, КПЛ-Ф 10510; Мощи Павла Тобольского, 1930-ті рр. // Там само, КПЛ-Ф 10224; Мощи Павла Тобольского, 1930-ті рр. // Там само, КПЛ-Ф 10225; Мощи Павла Тобольского, 1930-ті рр. // Там само, КПЛ-Ф 10226.

дику, наскільки вдавалося зберегти святиню в умовах частих відвідувань. На знімку (найімовірніше, тому, котрий виконав на будуарний розмір скла лаврський фотограф монах Андрій, згідно з рішенням Духовного собору від 19/27 червня 1913 р.²¹) добре видно не лише гробницю, а й її найближче речове оточення, місце в склепі та гробового монаха²². Завдяки наявності зображень рак уже канонізованих святих у різних храмах поза Лаврою²³, а також ще офіційно не визнаного святим Йоасафа (Білгородського)²⁴, можна провести широкі порівняння, не забуваючи, втім, про можливу «постановочність» пози гробового чи додаткове впорядкування простору перед такою значущою подією, як фотографування. Медальйон з гробниці має напис про її жертводавців та майстра²⁵. Цей артефакт не потрапив до жодного кадру, тож відчутно доповнює світлини. Однак про доступ до цього тексту можемо судити із зображення раки в інтер'єрі, яке показує, що її торці з медальйонами майже впираються в стіни.

Як суто словесні чи зображальні, так і комплексні джерела, безпосередньо присвячені цілим і фрагментованим шанованим поза печерами мощам святих у Лаврі, допомагають окреслити коло сторонніх осіб, з якими братія обителі вступала в соціальні контакти (в цій комунікації брали участь переважно соборні старці). Згадана інформація стосується реліквій Успенського собору та обох пустиней, натомість джерел, сфокусованих на мощах Микільського лікарняного монастиря, віднайти не вдалося. Документи, що безпосередньо постали через шанування в Лаврі тієї чи іншої реліквії, містять важливі свідчення про розподіл обов'язків щодо неї між насельниками та про вплив наявності нетлінних останків на обсяг роботи лаврських справочинців. Ці детальні відомості потребують зв'язку із загальнішими

²¹ Дело Духовного собора Киево-Печерской Успенской лавры о прославлении св. Павла, митрополита Тобольского и Сибирского, 1913 г. // ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 благ., спр. 3376, ч. 1, арк. 6.

²² Гробница святителя Павла Тобольского, поч. XX ст. // Фонди НКПІКЗ, КПЛ-Ф 10084.

²³ Ольга Кочетова. *Вид раки с мощами Св. Александра Невского*: Литография; Рака с мощами святого Александра Невского. Фотография XIX в. // Православие.ru (tinyurl.com/y2wteumx); Рака с мощами святого Иакова Боровичского в Иверском монастыре до разграбления большевиками // *Православный паломник* (tinyurl.com/zrh5azs); Рака свт. Ионы, митр. Киевского и всея Руси, в Успенском соборе Московского Кремля. Фотография. Нач. XX в. // *Православная энциклопедия* (tinyurl.com/yuyvb786).

²⁴ 4 мая 1904 г. Е. И. В. Государь император Николай Александрович прибыл в Белгород и при посещении Св. Троицкого собора склонил чело пред ракой святителя Иоасафа (литография). Київ 1911.

²⁵ Медальйон з гробниці Павла (Тобольського). Експонат виставки «Відроджені скарби Києво-Печерської лаври з колекції Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника».

даними інших джерел, передусім майнових описів та реєстрів речей, які надійшли, вибули чи були перероблені, протоколів Духовного собору, а також творів, у яких кияни чи мандрівники поділилися власним досвідом. Усе це дасть змогу повноцінно дослідити соціальні взаємодії братії Лаври при її шанованих реліквіях.